

Е.Е.Түйте

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті***Адамның психикалық жай-күйін білдіретін лексика**

Адамды лингвистикамен байланыстыра отырып зерттеу проблемалары тіл ғылымының аса қажет саласына айналып отыр. Тіл мен адам ұғымы үнемі бірлікте, бір-бірімен тығыз байланыста. Мақалада адамның психикалық жай-күйін білдіретін лексиканың тілдік және тілдік емес амал-тәсілдер арқылы берілуі жан-жақты сөз болады. Автор адамның психологиялық ерекшелігінен туындайтын психикалық жай-күйлердің тілдік көрінісі мен табиғатын айқындауға бағытталған мәселелер қазіргі таңда қоғам қажеттігін өтейтінін дәлелдеді.

Кілтті сөздер: адам, тіл, жантану (психология), психикалық жай-күй, психолінгвистика, антропоэзеттік (антропоцентристік) бағыт, лексика, тілдік және тілдік емес амалдар, ұлттық болмыс, гендерлік ерекшеліктер.

Қазіргі тіл білімінде негізгі ұстанымдардың (принциптердің) бірі антропоцентризм екені мәлім. Қазіргі заман лингвистикасында негізгі назар тек тілге ғана емес, оны жасаушы және дамытушы адамға аударылып, тілдік тұлғаның қасиеттерін зерттеу антропоцентризм бағытында жүргізіледі. Өйткені адам тіл арқылы тек баяндап, хабарлап қана қоймайды, объективті шындыққа көзқарасын, сезімін, т.б. тіл арқылы жеткізе алады, яғни тіл адамның көңіл-күйін, психикалық толғанысын, сезімін білдіретін негізгі құрал болып саналады. Осы ретте ұлттық танымға негізделген адамның психикалық жай-күйлерін тіліміздегі қызметін, мағынасының берілу жолдарын анықтау, олардың (психикалық жай-күйлердің) тілдік бірліктер және тілдік емес амалдар арқылы берілуін зерттеу лингвистикалық зерттеулердің нысаны және пәні болып келді.

Соңғы жылдардағы антропоэзеттік (антропоцентристік) бағыттың «адамды толығымен тіл арқылы танып-білу» принципіне негізделген бұл зерттеуде психология ғылымының нысаны ретінде зерттелініп жүрген психикалық жай-күйлердің табиғатын лингвистикалық қырынан ашуға талпыныс жасалады. Бүгінгі таңда тіл білімінде психология, философия, физиология, когнитология, социология т.б. ғылым салаларымен үнемі тығыз байланысты зерттеу жұмыстары жүргізіліп жатқаны белгілі. Бұл — адамның психикалық жай-күйлерін беруде қолданылатын лексиканы, эмоциялық сөздік қорды зерттеуде тек лингвистикалық ізденістің жеткіліксіз екендігіне дәлел.

Психикалық жай-күйлерді құрылымдық, семантикалық тұрғыдан қарастыру олардың тілдік табиғатын тереңірек ашуға мүмкіндік береді. Психикалық жай-күйлер күрделі психологиялық үдеріс болғандықтан, оларды бір қырынан танып біле алмаймыз. Мәселен, «күлуді» жеке тұрғанда алып қарайтын болсақ, онда біз оны қуанышты жағдай деп түсінеміз. Контекстік мағынада ол басқа да психикалық жай-күйлерді білдіре береді, атап айтқанда, күлу ашудан да, қайғыдан да бола беруі мүмкін. Немесе, керісінше, «жылау» қуаныштан да болуы мүмкін. Осы себептен әр адамның психикалық жай-күйі әр түрлі болады. Біздің мақсатымыз — осындай әр түрлі формада көрініс беретін психикалық жай-күйлерге тән ортақтықты тауып, оларды бір жүйеге келтіріп, ортақ заңдылықтарын қалыптастыру.

Осы уақытқа дейін жантану (психология) ғылымының нысаны болып келген, қазақ тіл білімінде тар мағына аясында оқытылып келген адамның психикалық жай-күйлеріне деген қызығушылық арта түсті. Сол себепті бүгінгі таңда адамды толығымен танып-білу мақсатында тіл білімі де басқа ғылымдар сияқты қарап отырмай, адамның ішкі жан дүниесіне үңіле бастады. Тілді психологиямен байланыстырып зерттеу ісіне байланысты Э.Оразалиева былай дейді: «Тіл білімі даму тарихы барысында психологизм ұстанымдарымен үш рет байланыса отырып, маңызды салалардың қалыптасып дамуын өзектеді. Олар: XIX ғасырдың 80-жылдарында жас грамматистер бағытының дүниеге келуі; XX ғасырдың орта шенінде психолінгвистиканың зерттеле бастауы; XX ғасырдың 80-жылдарында когнитивтік лингвистиканың дәйектелуі делінгендей, адам тек белгілі бір қоғамның мүшесі ретінде ғана емес, сонымен қатар алуан түрлі эмоционалды-психикалық белгілердің, мінез-құлықтардың, ішкі заңдылықтардың тұтастығы ретінде зерттеу нысанына айналды» [1].

Кез келген тілдегідей қазақ тілінде де адамға тән эмоция мен сезімдердің, яғни психикалық жай-күйлердің, тілдік жүйедегі мазмұны мен көрінісі әр түрлі.

Зерттеу жұмысымызда анықтағандай, адамның психикалық жай-күйін білдіретін лексиканы берудің екі жолы бар. Оларды тілдік (вербалды) және тілдік емес (бейвербалды) деп бөліп көрсетуімізге болады.

Тілдік амал-тәсілдермен берілуін айтатын болсақ, тіліміздегі басқа сөздерге қарағанда психикалық жай-күйлерге байланысты сөздер төмендегідей өзгешеліктермен ерекшеленеді:

1. Психикалық жай-күйлер — басқа сөздерге қарағанда дерексіз (абстрактілі) ұғым. Оларды қолмен ұстап, көзбен көру мүмкін емес. Мысалы: *қуаныш, қорқыныш, қайғы, мазасыздық* т.б. Осыған байланысты Мағжан Жұмабаевтың мына бір ойларын дәлел ретінде келтіре кеткен жөн: «Біріншіден, жан көріністері мен дене көріністері арасында көп айырма бар. Сыртқы дүние заттарының бәрі, мысалы, қазан, дөңбек, құдық белгілі бір орын алып тұрады... Ал енді, жан көріністері белгілі орын тілемейді. Жан көріністері жалғыз уақытпен ғана өлшенеді. Екіншіден, сыртқы дене заттары һәм көріністері сезім мүшелері арқылы білінеді. Мысалы, бір малды көріп, бір иісті иіскеп, жылылықты сезіп білеміз. Ал енді, жан көріністерін сыртқы сезімдермен білуге болмайды. Мысалы, ұялу деп аталатын жан көрінісін не көріп, не татып, қысқасы сезім мүшелерінің біреуімен біліп бола ма? Әрине, жоқ...», — дейді [2]. Сондықтан мұндай жан қуаттары ұғымдарының өмір сүруі тікелей адаммен байланысты, олар тек адам іс-әрекеттері немесе басқа да тілдік амал-тәсілдер арқылы сыртқы ортада көрініс береді. Мысалы:

Ұрқия отырарда Ақбілекке қарап:

— *Қарағым, жақын отыр! Бекболаттан несіне ұяласың. Екеуіңнен жақын кісі жоқ. Бұ да бір мереке емес пе? — деп түртіп еді, Ақбілек әнтек именіп, бетінің ұшы ойып алғандай қызара береді. Бекболаттың бетіне тура қарауға шыдамайды. Оның салалы саусақтарына көзі түскенде «қара мұрттың» саусағы есіне түсіп, өз ойынан өзі ұялып отыр еді (Ж.Аймауытов). Мұндағы Ақбілектің ұялғанын «бетінің ұшы ойып алғандай қызара береді» деген сөйлемнен, яғни адамның физиологиялық сыртқы қалпынан аңғаруымызға болады.*

Субстантивтенген аталмыш жай-күйлердің барлығы синтетикалық, аналитикалық тәсілдер арқылы жасалады. Мысалы: *қорқу — қорқыныш, қорқақ; ұялу — ұят, ар-ұят; қайғыру — қайғы, қайғы-мұң, қайғы-қасірет; ашулану — ашу, ашу-араз, ашу-кек* т.б.

2. Психикалық жай-күйлерге жататын сөздер тек қана сапалық қасиетке ие, яғни олар белгілі бір заттың бойындағы сапалық қасиетін білдіреді. Олар сын есімнің жай, салыстырмалы, асырмалы шырайлары негізінде жасалады. Мысалы: *қорқақ, ұятсыз, мазасыздау* т.б. Және бұл сөздердің басқа сөздерге қарағанда экспрессивті-эмоционалдық қасиеттері басым. «Сын есімдердің эмоционалды-экспрессивті мағынада көбірек қолданылуына оның синтаксистік қызметі де, семантикалық табиғаты да жағдай жасайды. Себебі салыстыру, субъектив баға беру заттарға атберуден басқаша қасиеттерге ие. Заттарға атберуде оның белгісі (анық байқалынатын) негіз етіп алынады да, басқа белгілері сөздің интенционал мағынасы ретінде сакталынады. Ал, салыстыру, баға беру кезінде бір заттың белгілері екінші бір заттың белгілерімен, қатынастарымен теңестіріледі, артық-кемі анықталады» [3]. Демек, адамның психикалық жай-күйіне қатысты туындаған сапалық қасиетке ие сын есімді сөздердің (*қорқақ, мұңды, қуанышты* т.б.) мән-мағынасы екінші бір қарама-қарсылық мәндегі сөздермен салыстыру арқылы ашылады: *қорқақ — батыр, қайғылы — қуанышты* т.б.

3. Іс-әрекет етістіктерінен жай-күй етістіктерінің бір ерекшелігі жай-күй етістіктерінің орталығында әрқашан субъект (адам) тұрады, яғни субъект болмаса, жай-күй етістіктері де болмайды деген сөз. Салыстырайық:

1. Әрекет етістіктері: *жай түсті; жер сілкінді; жел соғып, шөптердің басы қозғалды, жер күнді айналады* т.б.

2. Жай-күй етістіктері: *қуанды, жылады, ұялды, ашуланды, қайғырды* т.б. Бұлардың барлығы *кім?* деген сұраққа жауап беретін субъектіге (адамға) тікелей қатысты, былайша айтқанда, адамның ғана саналы әрекеті.

Жоғарыда көрсетілген мысалдардан көріп отырғанымыздай, бірінші мысалда субъектісіз-ақ (табиғаттың қозғалыс күштері) әрекет етістіктерін бере беруімізге болады, ал екінші топтағы мысалда жай-күй етістіктерін субъектімен байланыстырмай қолдана алмаймыз, міндетті түрде орталығында адам тұрады.

4. Психикалық жай-күйлерді білдіретін сөздердің көбі — көңіл-күй одағайлары: *қорыққанда — ойбай! қуанғанда — алақай! таңқалғанда — ойпырым-ай!* т.б. қолданылады. Мысалы:

— *О, немене, жеңеше?*

— *Бұл сондай қымбат нәрсе, өмірдің бар қызығы осында.*

– *Ойпырым-ай! Бұ немене екен?! Мұдуар қылмай айтшы, жеңеше!*
 – *Әуелі сенің бағың да осында.*
 – *Өй, алақай-ай! Хат екен ғой!*
 – *Таптың, таптың... Бермеймін деп едім, — деп Ұрқия қалжыңдап, тұмарша бүктелген қағазды алақанына басты (Ж.Аймауытов).*

Б.С.Жонкешов өз жұмысында эмоционалды бірліктердің табиғатын семантика, сөзжасам, фоносемантикалық тұрғыдан талдай отырып, эмоционалды сөздерді таптастыруда эмоция арқылы шыққан сөздер тобын (одағай, еліктеуіш сөздер) эмоционалды сөздер деген жеке топқа бөліп қарастырады. Сонда «сөз таптастыруда толық мағыналы, грамматикалық жағынан түрлене алатын сөздерді атаушы сөздер тобына, лексикалық мағынасы солғындау, тек есімденіп, не етістіктеніп барып қана грамматикалық тұрғыдан эмоционалды (эмотив-экспрессив) топтағы сөздер тобына, лексикалық мағынасы мүлдем жоқ, грамматикалық мағынасы түрлене алмайтын сөздер көмекші сөздер тобына жатқызылады, яғни:

Эмоционалды сөздер: 1) атаушы (номинатив) сөздер; 2) көмекші сөздер.

1) Атаушы сөздер — одағай сөздер; 2) көмекші сөздер — еліктеуіш сөздер.

Одағай сөздер — 1) көңіл-күй: а) жағымды эмоцияны білдіретіндер; ә) жағымсыз эмоцияны білдіретіндер; б) жағымды әрі жағымсыз эмоцияны білдіретіндер» [4].

Тағы айта кететін мәселе, зат есімдерге демеулік шылаулардың жалғануы арқылы да көңіл-күй одағайларын білдіретін психикалық жай-күйлерге қатысты лексика жасалына береді: ұялғанда — *Бетім-ай!*, қорыққанда — *Алла-ай! Құдай-ай!* т.б. Мысалы: *Тұла бойы дір етті.*

– *Ойбай-ай, денесі суып барады, — деп айғай салды Айғаным. — Құлыным-ау, құлыным-ау, шынымен демің біткені ме? (К.Қазыбаев) немесе: Жүгіріп кеп Шеген алдымен бас салды. Көзінің жасын сүрте-мүрте Айша да құшақтай ұмтылды.*

Ол өз ойынан өзі ұялып, безейін десе, беке алмады. «Япыр-ау, мұным қалай? Ұят-ау! Шынымен бұзылып кеткенім бе?! Қатын болғаным ба?!» деп таңданар еді (Ж.Аймауытов).

«Сөздік қорымызда кездесетін эмоционалды-экспрессивті сөздер сөз таптарының одағай, сын есімдер мен етістіктерінде көп кездеседі де, зат есімдер мен басқа сөз таптарында сирек кездеседі, екіншіден, жағымды эмоцияны білдіретін сөздерден жағымсыз эмоцияны білдіретін сөздер көп» [3, 112]. Мұның біріншісі, адамның көңіл-күйіне, қасиетіне, көңілдің күйінен туындаған әрекетке байланысты болса, екіншісі, адамның жағымсыз көңіл-күйде жиі болуынан туындаса керек. Мәселен, *жиі ашулануы, қайғыруы, қорқуы* т.б.

Тілімізде психикалық жай-күйлер лексикасын берудің екінші жолы — тілдік емес, немесе бейвербалды, деп аталады. К.Г.Юнгтың тұжырымы бойынша, адамның психикалық аппараты басқа да аппараттық жүйелер сияқты төрт сатылы ритмдерден тұрады. Біріншісі — ақпаратты қабылдау, екіншісі — түскен ақпаратты сақтау блогы (жады), үшіншісі — ақпараттың аналитикалық өңделу блогы, төртіншісі — ақпараттың жарыққа шығуы [5]. Осыларды келесідегідей етіп көрсетуге болады: **қабылдау > жады > өңделу > шығу.**

Жоғарыдан көріп отырғанымыздай, адамның белгілі бір ақпаратты қабылдап-шығару жүйесі төрт кезеңнен өтеді. Осы жерде айта кететін бір жайт, кей кездерде психикалық жай-күйлерден туындаған ақпарат аталған төрт кезеңнің бәрінен бірдей (сөйлем ретінде) өте бермейді. Мысалға, адам кенеттен (аяқ асты) болған қайғылы жайтты естіп, оны қабылдағаннан кейін есінен танып қалуы салдарынан қабылдаған ақпаратты сыртқа шығарып үлгермеуі мүмкін не болмаса қатты ашуланған адам өңдеу үдерісі барысында не айтып, не қойғанын білмеуі немесе сөйлей алмай булығы мүмкін т.с.с. Мұндай жағдайда ақпараттың жарыққа шығуы адамның сыртқы физиологиялық белгілері арқылы көрініс беріп, яғни ақпарат тілдік емес белгілер арқылы жүзеге асады. Мысалы:

Бұрын әрі-сәрі болып жүргенде — айтеуір бір үміт бар еді. Онда біржола қол үзуге Шәрипаны қиған жоқ-ты. Енді өмірде тұңғыш көрген ең үлкен қызығынан айырылып құлазып қалғалы тұр. «Жоқ, жоқ! Көнбеймін, бермеймін!» деп айқайлап жібергісі келді. Бірақ бетіне қан теуіп, булығын үндемеді. Өзінің үндей алмағанына ыза болып, одан сайын булығы (Т.Ахтанов).

Мұндағы кейіпкер ішіндегі «Жоқ, жоқ! Көнбеймін, бермеймін!» деген сөйлемді жауап ретінде сыртқа шығарып айту керек еді, бірақ ашу үстінде (ашуланғанда қыстығып сөйлей алмаудың салдарынан) айта алмай, сыртқы физикалық көріністері (тілдік емес амал-тәсілдер) арқылы (бетіне қанның жүгіруі) қарсы екендігін танытып тұр.

Адам психикалық жай-күйін білдіретін тіліміздегі амалдардың бірін тілдік емес белгілер, яғни бейвербалды амалдар деп те атаймыз дедік. Егер сөйлеу іс-әрекетінде, айтылған сөйлемімізде

бейвербалды амалдар болмаған болса, жеткізілер ойымыз бірізді, сөзіміз «құрғақ» болар еді. Ғалым Б.Момынова мен С.Бейсембаевалар бұл амалдар (тілдік емес) туралы: «Дене тілі, ым мен ишарат — тілдің әлеуметтік, психологиялық лингвистика сынды салаларының фактілерін салыстыра, салғастыра отырып, кешенді зерттеуге қол жеткізуге болатын, қазақ тіл біліміндегі теориялық тұғыры әлі толық анықтала қоймаған жаңа сала. Кейбір ым мен ишараттың тұтас сөйлем немесе сөз, фраза, орнына жұмсала беретінін ескерсек, қазақ тілінің лексика, синтаксис және фразеология, семантика салаларын зерттеуде әлі толық пайдаланылмаған, бірақ пайдалануға тиісті материал екені айқындалып шыға келеді» деген анықтама бере отырып, бұлар да вербалды амалдар сияқты сөйлемде қарым-қатынас қызметін атқарады: а) коммуникативтік қатынаста қосымша ақпарат жеткізушілік; ә) коммуникацияның вербалды компоненті айтылмай түсіріліп қалған жағдайда ақпараттың бейвербалды амалдардың мәтін ішінде қызметке кірісуімен жеткізілуі; б) вербалды амалдармен тең дәрежеде әрі қатар қолданылуы барысында белгілі мағынаны нақтылаушылық қызметі болуы», — дейді [6].

Қарым-қатынас кезіндегі бейвербалды амалдар барлық халықта бірдей болмайды. Олардың қолданылуы белгілі бір ұлттың, халықтың дүниетанымына, мәдениетіне сәйкес келеді. Бұл туралы Г.Ж.Снасапова былай дейді: «Әрине, кей жағдайда кинемалық кодтарды шешу ұлттық білім аясының негізінде мүмкін болады, себебі түрлі мәдениеттер мен интеллектуалдық дәстүрлер кинемалар төңірегінде де «өз» әлемін, «өз» тәжірибесін бейнелейді және оны түсіндіре алады» [7].

«Бейвербалды амалдарды зерттеу алғаш Г.Спенсер, В.Вундт, Ч.Дарвин еңбектерінен бастау алып, көптеген басқа да ғалымдардың зерттеу нысандарына айналып келеді. Мәселен, француз психологы А.Мейербиан бұл туралы қарым-қатынас кезінде вербалды амалдар (тек сөз) жеті пайыз, дыбыс, интонация отыз сегіз пайыз, ал бейвербалды амалдар елу бес пайыз қолданылады», — деген пікір айтса [8], психолог-ғалым А.Құдиярова: «Сөз деңгейінде ақпарат алысудың негізгі құралы — сөз, тіл, бейсөздік деңгейде сөзден басқа коммуникация белгілері қызмет көрсетеді», — дей келе, кинесика, акустикалық жүйе және проксемикаға тоқталып, арнайы зерттеулер нәтижесінде беттің 20000 қимылының анықталғанын сөз етеді [9]. Бұл тұжырымнан байқайтынымыз, бейвербалды амалдарсыз адамның психикалық жай-күйін, оны білдіретін лексиканы бере алмас едік, себебі адамның психикалық жай-күйі — күрделі психофизиологиялық құбылыс. Бейвербалды амалдардың өзі тілде вербалданып, адамның психикалық жай-күйін танытатын лексикаға айналып кетуден адамды толығымен танып білуге көмектеседі. Зерттеу нәтижесінде тілдік емес амал-тәсілдердің сегіз түрі белгілі болғандығын қысқаша айтып кету керек.

1. Мимика: бет, көз, қас-қабақ қимылдары. Мысалы: *Ақбала ду етті. Шоқ қарығандай беті өртеніп бара жатқасын алақанымен дереу баса қалды да, тез тартып алды. Қорыққаны ма, әлде кінәлағаны ма, әйтеуір, Судыр Ахметке жас ішінде жанары дірілдеген көзі үрейлене қарады* (Ө.Нұрпейісов) немесе: *Бетінде жалғыз тамшы қан жоқ. Ашудан көкпеңбек боп, булығып алған еді. Ернін тістеп, қабағын тастай түйіп ап, шыдай бермек болды. Тыста мұның қолын артына байлап, бір семіз шабдар атқа мінгізді де, артына Төлепберді қарғып мініп алды. Ашулы топ Қарашоқыға қарай тасырлатып шапқылап жөнелді* (М.Әуезов).

2. Пантомимика: қол, бүкіл дене қимылдары арқылы жүзеге асады. Мысалы: *Қалың қабағы түйілген жалпақ бет Әліпқалидың өңінде бір қасық қан жоқ... Екі қолын жайып, уықтай саусақтарын бүркіттің тұяғынша бүрістіріп:*

– *Буындырып, өлтірейін! — деп екі қолын екі жаққа серпіп жіберіп атылған Әліпқали киіз аяғымен жер соққанда, жан даусымен айғай салып, етпетінен түсті* (С.Жүнісов).

3. Бет-әлпеттің түр-түсі арқылы: сұрлануы, қызаруы, көгеруі т.б. Мысалы: *Сұрғылт жүзі түнеріп, қатты ашумен қарайып бара жатқан тәрізді. Бетінде түк атаулысы бозғылданып біліне бастады. Осыдан басқа не бір дыбыс, не бір қозғалыс, не бір сөзбен сыр берген жоқ* (М.Әуезов).

4. Дене температурасы арқылы: жылы, ызғарлы, суық т.б. Мысалы: *Құнанбайдың бұрыннан да түйіліп, айтар сөзін бастамай ызаланып отырған қалпы бар еді. Мынау тұста тағы да суынып, түнере түскендей болды* (М.Әуезов) немесе: *Мейрам бір ысып, бір суыды* (Қ.Найманбаев). Мұндағы дененің бір ысып, бір суынуы, біріншіден, адамның көңіл-күйінің тұрақсыздығын, екіншіден, «ашу» психикалық жай-күйін жеткізіп тұрған тілдік амал.

5. Секреторлық бездердің қызметі арқылы: жылау, терлеу құбылыстары.

а) қуаныштан, қайғырғаннан, қорыққаннан жылау. Мысалы: *Кемпірдің көзінен жас тағы да моншақтап домалап, алдына түседі.*

– Құдайдың менің өз басымнан, менің ұрпағымнан аяған қазасы бар ма? Жасымда шешем өліп, өгей шешемнің қолында қалып, жетімдіктің зарын өзім тарттым. Содан өмірім жылаудан, күйіктен арылған емес... — деп, көзінен бетіне аққан жасын жеңімен сүртіп, мұрнын сіңбіріп:

– Тілеуі құрыған сорлы мен күйік, бұл дертті көргенше, шірісем едім! — деп, сөзін тоқтатты (М.Әуезов).

ә) тердің шығуы (қорқыныштан суық тердің шығуы).

6. Дауыс ырғағы арқылы (интонация, тембр, екпін, сөйлеу қарқыны): айғайлау, ақырын сөйлеу т.б.

Сөйлеу әрекеті барысында екпін (тон), ырғақ т.б. паратілдік амалдар сөйлеуші мен тыңдаушының көңіл-күйінің ерекшеліктерін сипаттаушы амал-тәсілдер болып табылады. Қатынастың кез келген түрінде екпін, әуен, дауыстың құбылуы қарым-қатынастың эмоционалдық жағына әсер етеді [10]. Мысалы: *Түсіп бұл араға қатты ашуланып еді, даусы да қатаң шығып кетті* (М.Әуезов).

7. Тыныс алу арқылы: демнің артуы немесе тарылуы. Мысалы: *тынысы тарылды, демі жетпеді* т.б.

8. Жүрек қызметі немесе қан қысымы: жүрек соғысының бәсеңдеуі немесе жиілетуі; қан қысымының жоғарлауы не төмендеуі (*Қаны басына шабу, көз алды қарауыту, ашудан қаны көтерілу* т.б.). Мысалы: *Көзсіз ашудан қаным көтеріліп, дастарқанда жатқан қара пышаққа жармастым* (Б.Нұржекеев).

Психикалық жай-күйлер, біріншіден, адамды толығымен танып білуге мүмкіндік береді. Мәселен, адамды бір көргеннен, я болмаса сол сәтте оны сөйлеген сөзінен танып білу мүмкін емес. Оның мінез-құлқын, іс-әрекетін т.б. жекелеген қасиеттерін белгілі бір күйге түскен жағдайда оңай көруге болады.

Екіншіден, психикалық жай-күйлерге байланысты туындаған сөздердің мән-мағынасы контексте ашылады.

Үшіншіден, психикалық жай-күйлерді білдіретін амал-тәсілдердің көбі – бейвербалды амалдар. Бейвербалды амалдардың адам көңіл-күйін білдіруде атқарар функциясы зор. Себебі психикалық жай-күйлер — психофизиологиялық құбылыс. Тілімізде адамның психикалық жай-күйінен туындаған лексиканы негізгі сегіз түрлі тілдік емес амал-тәсілдердің көмегімен анықтауға болады: 1) мимика (бет-әлпет қимылы); 2) пантомимика (бүкіл дене қозғалысы); 3) түр-түс (бет-әлпеттің түр-түсінің өзгеруі); 4) дауыс (дауыс ырғағы, интонация); 5) тыныс алу (тыныс алудың тарылуы, жиілеуі, демнің жетпеуі т.б.); 6) дене температурасы (дененің қызуы, сууы); 7) жүрек қызметі немесе қан қысымы (жүрек соғысының темпі, қан қысымының жоғарлауы, төмендеуі); 8) секреторлық бездер қызметі (жылау, терлеу құбылыстары).

Психикалық жай-күйлерді білдіретін бейвербалды амалдар, мәселен, адамның физикалық қасиетінен пайда болған *қызарды* сөзі ұялу психикалық жай-күйінен туындаса, кейіннен ол жеке тұрып та ұяттың синонимі ретіндегі қолданысқа ие болды (*ұялды — қызарды*), ал уақыт өте келе фразеологизмдерді тудырды (*екі беті шиедей қызарды, қып-қызыл шоқтай болды, оттай жанды* т.б.).

Психикалық жай-күйлер — ұлттық болмысты танытатын ұғымдар. Әр халықтың менталитетінен, мәдениетінен (салт-дәстүр, әдет-ғұрып) хабар береді. Мәселен: орыс халқында «стыд» сөзі «студ», яғни, *суықты* білдірсе, қазақ тілінде керісінше, *ыстықты* білдіреді, *ұяттан өртенді, ұяттан қызарды, ұяттан жанды* т.б. Немесе салтымызға байланысты қуанышты жағдайдағы әрекет сүйінші сұрау, оған сый-кәде беру рәсімі де ұлттық ерекшелігімізді білдіреді.

Психикалық жай-күйлерді білдіретін ұғымдар гендерлік ерекшеліктерді айқындауға көмектеседі. Мәселен, қайғырғанда әйел адамның шашын жұлуы, бетін тырнауы немесе ұялғанда бетін шымшуы т.с.с. әрекеттер бар.

Қорыта айтқанда, мақалада экстралингвистикалық фактордың негізінде адамдарда пайда болатын психикалық жай-күйлерінің қолданысы мен мағынасын, оның тілдегі көрінісін көрсетуге талпыныс жасалды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Оразалиева Э.* Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы. — Алматы: Ан Арыс, 2007. — 176-б.
- 2 *Жұмбаев М.* Педагогика. — Алматы: Ана тілі, 1992. — 42-б.
- 3 *Оразов М.* Қазақ тілінің семантикасы. — Алматы: Рауан, 1991. — 112-б.
- 4 *Жонкешов Б.С.* Эмоционалды бірліктердің тілдік табиғаты (семантика, сөзжасам, фоносемантика): Филол. ғыл. канд. ... автореф. — Алматы, 2006. — 18-б.
- 5 *Рейковский Я.* Экспериментальная психология эмоций. — М.: Прогресс, 1979. — 392 с.

- 6 Момынова Б., Бейсембаева С. Қазақ тіліндегі ым мен ишараттың қазақша-орысша түсіндірме сөздігі. — Алматы: Қазақ ун-ті, 2003. — 7-б.
- 7 Снасапова Г.Ж. Ғ.Мүсіреповтің «Ұлпан» шығармасындағы кинемалардың мәдени ұлттық семантикасы // Тілтаным. — 2002. — № 4. — 82-б.
- 8 Нұрсұлтанқызы Ж. О.Бөкеев шығармаларындағы кинесикалық амалдардың атқаратын қызметі // Профессор Қ.Жұбановтың 105 жылдығына арналған «Қ.Жұбанов тағалымы» атты респ. ғыл.-практ. конф. материалдары. — Алматы, 2004. — 84-б.
- 9 Құдиярова А. Ортақтасу (қарым-қатынас) психологиясы: Оқу құралы. — Алматы: Дарын, 2002. — 18-б.
- 10 Аймауытов Ж. Психология. — Алматы: Рауан, 1995. — 17-б.

Е.Е.Түйте

Лексика, выражающая психическое состояние человека

Важнейшей проблемой языкознания на сегодняшний день является исследование взаимосвязи лингвистики и человека. Понятия «Язык» и «Человек» всегда в единстве и во взаимосвязи. В статье всесторонне рассматриваются языковые и неязыковые методы и средства лексики, выражающие психическое состояние человека. Рассмотренные проблемы направлены на раскрытие языкового видения и природы психического состояния, которые зарождаются от психологических особенностей человека.

Investigating a human in connection with linguistics nowadays became one of the important spheres of the science about language. The notions of 'language' and 'human' come together and are very closely related. The article deals with the lexis expressing psychic state through verbal and non-verbal ways. Issues discussed here are directed to revealing the linguistic vision and nature of psychic state which emerge from the psychic peculiarities of human being and nowadays is of great concern for society.

ӘОЖ 811.512.122'367

Ж.А.Құсайынова

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана

Модальді мәнді кодтау, декодтау мәселесі

Мақалада модальділік категориясы (санаты) психолингвистикалық тұрғыдан талданған. Қолданыстағы кейбір жеке морфологиялық тұлғалар мен сөйлемдердің модальділік мәнін ажырату қиындыққа соғады. Автор негізгі деректерге сүйеніп, психолингвистикадағы кодтаушы, декодтаушы контекст көмегімен лингвистикалық талдау қажеттігін көрсетті, сондай-ақ психолингвистикалық тұрғыдан сөйлемнің негізгі қызметін анықтау үшін мәнмәтін аралық салыстырулардың қажеттігін, сыртқы экстралингвистикалық ықпалдың әсерін жан-жақты салыстыру керектігін дәлелдеді.

Кілтті сөздер: модальділік, модальділік санаты, кодтау, декодтау, психолингвистика, психолингвистикалық түсінік (бағыт, заңдылықтар), лингвистикалық талдау, мәтін, мәнмәтін, мәтін лингвистикасы.

Ғылыми еңбектерге сүйеніп, модальділік санатының психолингвистикалық сипатын есепке алып, белгілі жағдаяттарға мән бере қараудан мәнмәтіндегі синтаксистік бірліктердің жұмсалып мақсатын дәл айқындауға қол жеткіземіз. Бұл жағдайда психолингвистикалық салыстырулар бүткіл шығарма деңгейіндегі жағдаяттық, әлеуметтік, субъектаралық қарым-қатынасты есепке ала отырып сипаттауды қажет етеді. Өйткені сөйлеу, оның құрылымы — күрделі грамматикалық байланыстан, бір-біріне тәуелді мағыналық-құрылымдық байлаулардан тұратын, қозғалмалы функционалды жүйесі бар құбылыс. Сөйлеудің бұл жүйесін В.П.Белянин: «Психолингвистикалық түсініктерге сәйкес, адамның сөйлеуін ұйымдастыруы тіл туралы мәліметтердің пассив қоймасы болып табылмайтынын атай көрсеткен жөн. Бұл — динамикалы (қозғалмалы) функционалды жүйе. Сонымен бірге сөйлеу тәжірибесін қалыптастыру үдерісі мен оның нәтижесі арасында ұдайы әрекеттестік жүріп жатады. Басқаша айтқанда, адам сөйлеу үлгісіндегі жаңа ақпаратты алған кезде оны өңдеп қана қоймайды,